

ՀՐԱԶԻԿ ՄԻՄՈՆՅԱՆ. Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), *Երևան, ԵՂՀ հրատ., 2009, 530 էջ:*

Հայոց ցեղասպանության (1894–1922) պատմությանը նվիրված առաջին գրականությունը հիմք է տալիս անվարան հավաստելու, որ խոսքը վերաբերում է վաղուց ի վեր պատմագիտության առանձին մասնաճյուղի վերածված գիտության:

Այդուհանդերձ, հարկ է նշել, որ ուսումնասիրողներն ուշադրությունը կենտրոնացրել են գլխավորապես Մեծ եղեռնի պատմության քննության վրա: Անհամեմատ թույլ են լուսարանված 1890-ական թվականներին և 1920-ական թվականներին՝ համապատասխանաբար համիդյան վարչակարգի և քեմալականների իրականացրած զանգվածային կոտորածները: Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ պատկերն առավել անմխիթար է ցեղասպանության գործընթացի անքակտելի մասը կազմող 1909 թ. կիլիկիահայտության բնաջնջման պատմության գիտական ուսումնասիրության պարագայում, որը երկար ժամանակ վրիպել էր պատմաբանների ուշադրությունից: 1970–1990-ական թվականներին լույս ընծայված առաջին գիտական ուսումնասիրությունները նվիրված են գլխավորապես 1909 թ. կոտորածների մասնավոր հարցերի պատմության լուսարանմանը¹: Իրադարձության

պատմությանն առնչվող հիմնահարցերն առավել հանգամանորեն արտացոլվել են հայրենական և արտասահմանյան մի շարք պատմաբանների՝ Հայոց ցեղասպանության և Հայկական հարցի պատմությանը նվիրված ընդհանուր բնույթի ուսումնասիրություններում²:

1909 թ. կոտորածների պատմությանը և պատմագրությանը նվիրված առաջին մենագրությունները լույս են ընծայվել վերջին տասնամյակում³: Վերջիններիս թվում իր արժանի տեղն ունի ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանի՝ գրախոսվող մենագրությունը: Աշխատությունը բաղկացած է չորս գլխից, ներածությունից, վերջաբանից, հավելվածներից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության, անձնատունների և տեղանունների ցանկերից: Ի սկզբանե նշենք, որ հավելվածում հրապարակված են ամերիկյան «Նյու Յորք Թայմս» թերթում 1909 թ. տպագրված հոդվածներ և թղթակցություններ, իրադարձության պատկերն արտացոլող մեծ թվով լուսանկարներ, համացանցային կայքում տեղա-

Cause arménienne à Paris les 16, 17 et 18 avril, 1998. Paris, 1999, p. 57–74.

² *Տե՛ս օրինակ՝* V. D a d r i a n. Histoire du génocide arménien. Conflits nationaux des Balkans au Caucase. Paris, 1996; В. Г. Т у н я н. Младотурки и армянский вопрос. Часть первая, 1908–1912 гг. Ереван, 2004; Ռ. Գ ա ս պ ա ղ յ ա ն. Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ. – 1921 թ.), Երևան, 2005, շ. Ղ ա - զ ա ղ յ ա ն. Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, հ. առաջին, Երևան, 2007:

³ R. H. K é v o r k i a n. Les massacres de Cilicie d'avril 1909.– La Cilicie (1909–1921). Des massacres d'Adana au mandat français. Volume préparé par Raymond H. Kévorkian. Paris, 1999, p. 7–142; Վ. Պ ն դ ու յ ա ն. 1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ, Երևան, 2009:

¹ *Տե՛ս օրինակ՝* Հ. Հ. Մ ա ղ ո ի ղ ը ու յ ա ն. Կիլիկիայի 1909 թվականի ապրիլի հայկական կոտորածը և Երիտասարդ Թուրքիայի պատասխանատվության հարցը.– Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. V, Թուրքիա, Երևան, 1970, L. K. E t m e k j i a n. The Reaction of the Boston Press to the 1909 Massacre of Adana.– “Armenian Review”, v. 40, 1987, № 4, p. 61–74; V. D a d r i a n. The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust.– “Armenian Review”, v. 41, 1988, № 4, p. 1–16; A. A r k u n. Les relations arméno-turques et les massacres de Cilicie de 1909.– L'actualité du génocide des Arméniens. Actes du colloque organisé par le Comité de Défense de la

դրված փաստաթուղթ՝ «Ադանայի քրիստոնյաների հոգևոր պետերի՝ սուլթան Մուհամմեդ Ե-ին հղած 17 հունիսի 1909 թ. խնդրանք-բողոքագիրը»:

Հ. Միմոնյանը շրջանառության մեջ է դրել մեծաքանակ հայկական արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ, առաջին անգամ օգտագործել հայրենական արխիվներից (ՀՀ ազգային արխիվ, Մատենադարան, Գրականության և արվեստի թանգարան) քաղված բազմապիսի անտիպ վավերագրեր, որոնք մեծապես նպաստել են տարբեր հիմնախնդիրների առավել խորն ուսումնասիրությանը: Աշխատությունը հիմնվում է նաև տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող հայկական պարբերականների հարուստ նյութերի, ինչպես նաև հայականատեսների ու գործիչների վկայությունների վրա, որոնք հեղինակին հնարավորություն են ընձեռել մանրագին վերլուծել բազում կնճռոտ և առ այսօր տարակարծությունների տեղիք տվող հիմնահարցեր:

Հ. Միմոնյանը թեև բացահայտորեն չի հայտնում իր կարծիքը խիստ էական և բանավիճային խնդրի՝ Հայոց ցեղասպանության գործընթացում 1909 թ. կոտորածների տեղի հստակեցման կապակցությամբ⁴, այդուհանդերձ, դժվար չէ կռահել նրա հայեցակարգային մոտեցումը, քանզի բազմիցս հիշատակում է 1915 թ. ցեղասպանության (էջ 215, 291, 357), 1894-1896 թթ. կոտորածների (էջ 31, 213, 225, 357) և 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածի մասին: Այս տեսակետը սատարում է Հայոց ցեղասպանության պատմության մասնագետների գերակշռող մասը (Վ. Տատրյան, Բ. Տերնոն, Ռ. Մելսոն, Թ. Աքչամ և այլք): Մենք, սակայն, ինչպես պատմաբանների և ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի մասնագետների որոշ մասը (Բ. Լ. Հորոտից, Ե. Բաուեր, Մ. Պրանս, Յ. Բարսեղով և այլք), հակված ենք Հայոց ցեղասպանությունը դիտելու իբրև շարունակական, օսմանյան տարբեր վարչակարգերի կողմից, թեպետ տարբեր գաղափարախոսությունների հիման վրա, այդուհանդերձ, 1894-1922 թթ. իրականացված միասնական գործընթաց:

Հեղինակի ամենամեծ արժանիքներից է կիլիկիահայության ոչնչացման գործընթացի մանրագին ուսումնասիրությունը: Նա հանգամանորեն ուրվագծում է կոտորածների ընթացքը, ըստ բնակավայրերի, ոչ միայն տարածաշրջանի մեծ քաղաքներում (Ադանա, Տարսոն, Մերսին և այլն), այլև Ադանայի ու Հալեպի վիլայեթների գյուղերում և գյուղաքաղաքներում, բացահայտում նաև դրանց ծավալման առանձնահատկությունները տարբեր վայրերում: Կատարելով բժախնդիր աշխատանք՝ հեղինակն ըստ սկզբնաղբյուրների ընձեռած հնարավորության՝ ճշգրտում է գրեթե յուրաքանչյուր բնակավայրում ապրող հայերի թվաքանակը կոտորածների նախօրյակին և զոհերի թիվը: Այս հարցը խիստ էական է, քանզի պատմաբաններն այս առնչությամբ առաջադրել են իրարամերժ տեսակետներ. զոհերի թիվն ըստ նրանց հաշվարկների, ընդհանուր առմամբ, տատանվում է հիմնականում 20.000-ից 30.000-ի միջև: Փոքր-ինչ այլ է Հ. Միմոնյանի դիրքորոշումը. ընդգծելով, որ զոհերի թվաքանակի շուրջ սպառիչ կարծիք հայտնելը դուրին չէ, քանզի վիճակագրական ստույգ տվյալների բացակայությունն ուսումնասիրողներին զրկում է նման հնարավորությունից, նա, այդուհանդերձ, ցուցաբերում է ընդգրկուն մոտեցում և հաշվի առնելով թե(կոտորածների ընթացքում սպանվածներին և թե(դրանց արդյունքում ի հայտ եկած անելյանելի պայմանների հետևանքով մահկանացուն կնքածներին՝ գտնում է, որ զոհերի ընդհանուր թիվը տատանվում է 40.000-ի սահմանում (էջ 206), չվարանելով, սակայն, իր իսկ տվյալները ևս ազնվորեն համարել մոտավոր հաշվարկի արդյունք:

Հայոց ցեղասպանության պատմության «աքիլեյան գարշապարներից» է հայերի կրած նյութական վնասների հարցը, որի շուրջ պատմաբանների գերակշռող մասը սպառիչ կարծիքներ չի հայտնել, քանզի դա ևս եղել է, փաստորեն, անհնար՝ արժանահավատ և լիարժեք սկզբնաղբյուրների բացակայության պատճառով: Հ. Միմոնյանը, ի տարբերություն իր որոշ նախորդների, ազնվորեն ձեռնպահ է մնում այս հարցի շուրջ վերջնական կարծիք հայտնելուց, իրավացիորեն նշում, որ հնա-

⁴ Այդ մասին տե՛ս Վ. Պ ո ղ ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 13-15:

րավոր չէ ճշգրտել նյութական կորուստներին իրական չափերը (էջ 207):

1909 թ. կիլիկյան կոտորածների պատմությանն առնչվող տարբեր հիմնահարցերի մեկնաբանությունը Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ տեղիք է տվել բուն բանավեճերի և տարակարծությունների: Դրանցից առանձնացնենք խիստ կարևոր՝ կոտորածների պատասխանատուների բացահայտման խնդիրը: Հ. Միմոնյանը մանրագնին և համակողմանի քննության արդյունքում անվարան հայտնում է իր փաստարկված կարծիքն այս խորթին հարցի շուրջ, որը, մեր կարծիքով, առարկությունների տեղիք չի տալիս:

Կիլիկյան կոտորածները ժամանակագրական առումով համընկել են 1909 թ. մարտի 31-ի սուլթանական հեղաշրջմանը և դրա ճնշմանը երիտթուրքերի կողմից, ուստի ոչ միայն ժամանակակիցների, այլև հետագա տասնամյակներում պատմաբանների գերակշռող մասն ի վիճակի չի եղել հավոր պատշաճի բացահայտելու կոտորածների իրական կազմակերպիչներին՝ երիտթուրքերին, պատասխանատվությունը հաճախ հանիրավի բարդելով միայն սուլթանական վարչակարգի վրա: Հ. Միմոնյանը, սակայն, թե՛ փաստելով ազգային-ազատագրական շարժումների հանդեպ երիտթուրքերի թշնամական վերաբերմունքը և թե՛ հիմնվելով փաստաթղթերի անկողմնակալ ուսումնասիրության վրա, շեշտում է կոտորածների վաղորդք՝ մինչ սուլթանական հեղաշրջման իրականացումը ծրագրված լինելը (էջ 41) և միանգամայն իրավացիորեն դրանց պատասխանատու համարում երիտթուրքերին. «Կիլիկյան արհավիրքների պատասխանատուները երիտթուրքերն էին», – այսպիսին է նրա հիմնական եզրահանգումը (էջ 217): Այդուհանդերձ, մենագրության շարադրանքը միաժամանակ վկայում է նաև այն մասին, որ հեղինակն ամենևին հակված չէ թերագնահատելու Կիլիկիայում գտնվող տեղական օսմանյան բարձրաստիճան ղեկավարների՝ սուլթանական վարչակարգի ներկայացուցիչների, գործուն աջակցությունը կիլիկիահայերի ոչնչացման հասունացած գործընթացին (էջ 44, 56, 111-112), ինչը վկայում է քննարկվող հիմնահարցի նկատմամբ դրսևորած նրա

համակողմանի և ողջախոհ մոտեցման մասին: Այս հարցում ամբողջությամբ բաժանելով հեղինակի կարծիքը՝ ցանկանում ենք նշել, որ նույն տեսակետն են սատարում նաև հայրենական և արտասահմանյան մի շարք մասնագետներ⁵:

Կոտորածներին հաջորդած ժամանակաշրջանում երիտթուրք ղեկավարների՝ հայ ժողովրդի հանդեպ բացահայտ կողմնակալ վերաբերմունքի մասին են վկայում Հ. Միմոնյանի իրականացրած անաչառ ուսումնասիրությունների արդյունքները: Խոսքը վերաբերում է օսմանյան խորհրդարանում կոտորածների հարցի քննարկումների (կապված հետաքննությունն անցկացնելու նպատակով Կիլիկիա գործուղված օսմանյան երկու հանձնաժողովի աշխատանքների արդյունքների թեական ամփոփման հետ) և առավել ևս թատերական ներկայացումներ հիշեցնող՝ դրանց որոշ կազմակերպիչներին և իրականացնողներին պատասխանատվության ենթարկելու առնչությամբ կազմակերպված դատական նիստերի աշխատանքների շուրջ նրա անկողմնակալ մեկնաբանություններին: Առաջին հանգամանքը, ինչպես կտեսնենք, հեղինակը հմտորեն կապակցում է 1909 թ. կոտորածների պատմությունը հետագայում կեղծելու ունայն փորձերի հետ: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Հ. Միմոնյանի անաչառ վերաբերմունքի մասին է պարզորոշ վկայում սակավաթիվ թուրք ղեկավար գործիչների, ինչպես նաև շարքային մահմեդականների՝ հայերի հանդեպ ցուցաբերած մարդասիրական վարքագծի հավոր պատշաճի արժևորումը (էջ 314-318 և այլն):

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության՝ ցեղասպանության տարբեր փուլերի պատմության հավաստիությունը ժխտող ուղղության ներկայացուցիչներին խիստ բնորոշ է, ի սկզբանե առ այսօր, իբր հայկական կուսակցությունների կողմից հրահրված հայկական կարծեցյալ ապստամբության վարկածին տուրք տալը, որը պատճառ է դարձել հակամարտող կողմե-

⁵ Տարակարծությունների մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 16-19:

րի համար անցանկալի գոհերի⁶: Նույն մոտեցումն են նրանք ցուցաբերում 1909 թ. կոտորածների պատմության մեկնաբանության առնչությամբ⁷: Հ. Միմոնյանը մանրամասնորեն անդրադարձնում տեղի ունեցած՝ կոտորածներին վերաբերվող քննարկումներին և օսմանյան տեղական ղեկավար գործիչների կազմած փաստաթղթերին, ապացուցում է, որ նման մեկնաբանությունը համահունչ է նախ և առաջ իրադարձության կազմակերպիչների դիրքորոշմանը. «[Պատգամավորական] ժողովն ըստ էության սկիզբ դրեց հայերի մեղավորության պաշտոնական շինծու վարկածին», – նշում է նա (էջ 247):

Հ. Միմոնյանը հիմնավորապես հերքում է կիլիկիահայերի վրա բարդվող՝ զինվելու և ապստամբության նախապատրաստվելու սին մեղադրանքները (էջ 266–272), իսկ վերջինն անվանում «անմիտ ու արտառոց»: Հեղինակը մանրամասնում է հնչակյանների և դաշնակցականների գործունեության հետ կապված շահարկումները, ընդգծում, որ այն երբևէ չի հասել օրինականության շրջանակները, իսկ հայկական կուսակցությունների գործելակերպում չի նկատում «անջատողական շարժում կամ գաղափար»: Փոխարենը նա շեշտում է սոսկ «տարրական բարեկարգության իրականացման» նրանց ձգտումը, ինչպես նաև նրանց կողմից Օսմանյան կայսրության անբաժանելիության սկզբունքի որդեգրումը (էջ 273, 275) և դրանով իսկ հուժկու հակահարված տալիս 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների պատմության նենգափոխման նախակարապետներին և ինչն ավելի կարևոր է՝ նրանց մերօրյա հետևորդներին:

⁶ *Sté u օրինակ* R. Des Coursons. La rébellion arménienne. Son origine-son but. Paris, 1895 ; P. A b d o n B o i s s o n. L'agitation anglo-arménienne.– « Nouvelle Revue Moderne » du 15 avril 1896 ; I. C. Ö z k a y a. Le peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude. Istanbul, 1971 ; P. A. M o s e r. Arméniens, où est la réalité ? Saint-Aquilin-de-Pacy, 1980 ; J. M c C a r t h y, E. A r s l a n, C. T a s k i r a n, O. T u r a n. The Armenian Rebellion at Van. The University of Utah Press, 2006.

⁷ Այս մասին տե՛ս Վ. Պ ո ղ ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 10-11:

Հեղինակը չի վարանում, այդուհանդերձ, անկողմնակալ դիրքերից քննարկել 1908 թ.՝ 1876 թ. օսմանյան սահմանադրության վերահաստատումից հետո թե՛ հայկական կուսակցությունների և թե՛ օսմանյան հայազգի քաղաքացիների ու հատկապես կիլիկիահայերի՝ մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև հավասարության թեական հռչակմամբ պայմանավորված հիրավի անշրջահայաց և անզգույշ քայլերը: Այս հանգամանքն, ի դեպ, ընդգծել են դեռևս իրադարձության հայ և եվրոպացի անաչառ ժամանակակիցներից շատերը: Նման վարքագիծը Հ. Միմոնյանը բնորոշում է իբրև «հայկական կոմիտենների մարտավարական սխալներ» (էջ 274, 275): Այս հարցում հայտնելով մեր կատարյալ համաձայնությունը հեղինակի հետ, այդուհանդերձ, մեզ թույլ ենք տալիս նրա ուշադրությունը հրավիրել այս առնչությամբ գրքում առաջադրված՝ մեր կարծիքով վիճահարույց, մեկ այլ մեկնաբանության վրա: Ներածության մեջ Հ. Միմոնյանը հանգամանորեն բացահայտում է կիլիկյան կոտորածների զանազան պատճառները (էջ 28-37). դա նրա վերլուծական մոտեցման դրվատելի կողմերից է: Հավանական պատճառների թվում, սակայն, նա դատում է նաև հայերին անթաքույց համակած խանդավառության հուզումնալից զանազան դրսևորումները (էջ 32-33): Այս պարագայում արդեն հարկադրված ենք առարկել հարգարժան հեղինակին, քանզի մեր համոզմամբ հայերի և նրանց քաղաքական ու հոգևոր առաջնորդների, մասնավորապես Մուշեղ եպիսկոպոս Մերձբյանի, հիրավի անխոհեմ վարքագիծը նպատակահարմար ենք համարում դասել կոտորածների շարժառիթների շարքը, որը սոսկ նպաստել է մահմեդականների մոլեռանդության բորբոքմանը, ինչում, ի դեպ, ընթերցողին համոզում է նաև Հ. Միմոնյանը:

Հեղինակի մոտեցման ակնառու արժանիքներից է, անտարակույս, երիտթուրքերի հետ հայկական ազգային կուսակցությունների առնչությունների անկողմնակալ վերլուծությունը՝ կիլիկյան ողբերգության հենքի վրա: Հ. Միմոնյանը խիստ քննադատում է ՀՅԴ կուսակցությանը՝ անհեռատես քաղաքականության համար, որը կո-

տորածներից հետո ևս շարունակում էր ջանքեր գործադրել ամրապնդելու երիտթուրքերի հետ իր դաշինքը: Դաշնակցականների նման դիրքորոշումը նա իրավամբ համարում է «կոպիտ սխալ», իսկ երիտթուրքական կուսակցության հետ 1909 թ. օգոստոսի 11 (24)-ին նրանց կնքած նոր համաձայնագիրը՝ «ամոթալի գործարք» (էջ 288-289)⁸: Փոխարենը հեղինակը հայ ազգային հերոս Անդրանիկին հակադրում է ՀՅԴ ղեկավարներին, որը, դրսևորելով շատ ավելի սթափ վերաբերմունք, դեռևս նախքան կոտորածները, հորդորում էր վերջիններիս վերապահությամբ վերաբերվել երիտթուրքերի շոսյալած կեղծ խոստումներին և կանխատեսում վերահաս կոտորածների հնարավորությունը (էջ 290-291):

Ուստի պատահական չէ, որ Հ. Միմոնյանն անսքող փաստերով ոչ միայն հերքում է հայերի նախահարձակ լինելու մտացածին վարկածը, այլև հիմնավորում նրանց՝ սոսկ ինքնապաշտպանության դիմելու, իսկ ավելի ստույգ՝ իրենց «տարրական իրավունքը» (էջ 288) պաշտպանելու անհրաժեշտությունը և ըստ այդմ՝ մեծ տեղ հատկացնում տարբեր բնակավայրերում նրանց կազմակերպած ինքնապաշտպանական մարտերին, ապացուցում, որ դրանց արդյունքում նրանք հասել են շոշափելի հաջողությունների (ցայտուն օրինակը, որը հեղինակը մանրակրկիտ քննարկում է, Դյորթ-Յոլի մարտերն են): Մատնանշելով 1909 թ. Զեյթունում ինքնապաշտպանության՝ հայերի նախապատրաստական աշխատանքները՝ նա ի հայտ է բերում դրանց արդյունավետությունը ոչ միայն կոտորածից խուսափած զեյթունցիների համար, այլև փաստում, որ նրանց մարտական պահվածքի հետևանքով է Մարաշի սանջակը համեմատաբար զերծ մնացել զանգվածային բնաջնջումից:

⁸ Նշենք, որ 1909 թ. կոտորածների առնչությամբ ՀՅԴ նման վարքագիծը խստագույնս դատապարտել է իրադարձության ժամանակակիցներից Ս. Սապահ-Գյուլյանը, այն բնորոշելով իբրև «մեծ և անդարմանելի սխալ»: Տե՛ս Ս. Ս ա պ ա հ - Գ յ ու լ յ ա ն. Պատասխանատուները, Փրավիտեն, 1916, էջ 100-102:

Ի դեպ, Հ. Միմոնյանի թե՛ նշված և թե՛ համանման այլ դիտարկումները խիստ ուսանելի են և նրա գրքին հաղորդում են մեծ այժմեականություն: Ելնելով կիլիկյան իրադարձությունների դառը փորձից՝ պատմաբանը եզրակացնում է. «Հայը կարող է գոյատևել իր զինված հարևանների հետ իրական ուժերի հավասարակշռություն ստեղծելու դեպքում միայն» (էջ 269): Ըստ այդմ, անվերապահորեն հավատ չընծայելով արդի փուլում Հայաստանի Հանրապետության երկու հարևանների «քաղաքակրթվելու» հնարավորությանը, նա «տևական երաշխիքներ» չի տեսնում հայթուրքական հարաբերությունները զարգացման կայուն հիմքերի վրա դնելու համար, և հանգում է, մեր համոզմամբ, միակ հնարավոր և իրատեսական հետևության, այն է՝ հարկ է «հավատալ և ապավինել ազգի ոգուն և սեփական ուժերին» (էջ 356-357):

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում եվրոպական մեծ տերությունների՝ հայ ժողովրդի հանդեպ ցուցաբերած քաղաքականությունը բազմիցս գրավել է պատմաբանների ուշադրությունը, որոնք սահմանափակվել են գլխավորապես նրանց դեկավար շրջանակների անկարեկից դիրքորոշման անողոք և արդարացի դատապարտմամբ: Հ. Միմոնյանը, սակայն, այս հարցում ևս դրսևորում է համապարփակ մոտեցում՝ հստակորեն զանազանելով տերությունների՝ հայ ժողովրդի շահերին միանգամայն անհարիր պետական քաղաքականությունը՝ կոտորածների գոտում գտնվող եվրոպացի և ամերիկացի մարդասեր քաղաքացիների (դիվանագետներ, միսիոներներ, զինվորականներ) վարքագծից, որոնք բազմիցս, իրենց սահմանափակ հնարավորությունների սահմաններում, օգնության ձեռք են մեկնել կործանման դատապարտված հայերին և արդյունքում փրկել հազարավոր մարդկային կյանքեր: Հեղինակը գտնում է, որ որոշ օտարերկրացիներ հայերին փրկելու գործում «բացառիկ» դեր են ունեցել և նրանց անունների հիշատակումը համարում է իր «հոգու պարտքը» (էջ 310-313)՝ հարզանքի խորին տուրք մատուցելով նրանց:

Միանգամայն իրավամբ դրվատելով ազնվաբարո և վեհանձն այլազգի անձանց

գործունեությունը, Հ. Միմոնյանն անդրադարձնում է նաև մեծ տերությունների պետական քաղաքականությանը: Այս հարցում, սակայն, նրա մեկնաբանությունները, ցավոք, սպառիչ չեն: Ըստ էության, հեղինակը բավարարվում է միայն նրանց անվշտակից դիրքորոշման փաստմամբ (էջ 226–228, 313) և երիտթուրքական կառավարության հետ հարաբերությունները չվատթարացնելուն միտված ցանկության բացակայությանն առնչվող դիտարկմամբ՝ չմեկնաբանելով, այդուհանդերձ, պատմական այս ժամանակահատվածում նրանց ընդգծված թրքամետ քաղաքականության իրական պատճառները (Եվրոպայում ձևավորված ռազմաքաղաքական դաշինքների մեջ Օսմանյան կայսրությանը ներգրավելու ակնկալությամբ՝ երիտթուրքական վարչակարգի ղեկավարներին սիրաշահելու ցանկություն, կայսրությունում տնտեսական և ֆինանսական մեծ շահախնդրություններ):

Հ. Միմոնյանի շարադրանքում երբեմն նկատվում են վրիպումներ մասնակի հարցերում. օրինակ, նրա դրվատանքին արժանացած՝ Հալեպում Ֆրանսիայի հյուպատոս Ֆերնան Ռոքեֆերին ներկայացվում է իբրև Ֆերդինանդ Ֆերիե (էջ 178, 312): Հեղինակը նշում է Հակոբ Պապիկյանի կազմած զեկուցագրի՝ առաջին հրատարակության մասին 1913 թ. «Պրո Արմենիայի» էջերում (էջ 309): Բրականում ՀՅԴ կողմից ֆինանսավորվող հիշյալ երկշաբաթաթերթը (1901–1908, 1912–1914), որի

լույս ընծայումն ընդհատվել էր 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխության ետևանքով, 1912 թ. ղեկտեմբերից մինչև 1913 թ. ղեկտեմբերն ընկած ժամանակահատվածում վերահրատարակվել է «Պուրլե պոպլը դ'Օրիան» վերտառությամբ⁹: Այս առնչությամբ Հ. Միմոնյանի շարադրանքն առավել ամբողջական կլիներ, եթե նա հիշատակեր նույն լրագրում Պապիկյանի զեկուցագրի տպագրման մասին նաև անգլերեն թարգմանությամբ¹⁰:

Այս ամենը, սակայն, ընդամենը մանրուքներ են այն ահռելի աշխատանքի համեմատությամբ, որն իրականացրել է ակադեմիկոս Միմոնյանը: Բնքնին հասկանալի է, որ համառոտ գրախոսականում անհնար է արժևորել հեղինակի քննարկած բոլոր կարևոր հիմնախնդիրները: Ուստի մենք սահմանափակվեցինք առավել էական հիմնահարցերի վերլուծությամբ, ինչն, այդուհանդերձ, բավական է ամենայն պատասխանատվությամբ հավաստելու, որ Հայոց ցեղասպանության պատմագրությունը հարստացել է արժեքավոր և շահեկան հետազոտությամբ:

Հաշվի առնելով Հայոց ցեղասպանության պատմության զերքաղաքականացվածությունը՝ նպատակահարմար ենք գտնում առաջարկել Հ. Միմոնյանի գրքի թարգմանությունն անգլերեն, որով թուրք պատմաբանները վաղուց ի վեր հրատարակում են իրենց աշխատանքները:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

⁹ *Sté u Le rapport de Babiguan Effendi.*— « Pour les peuples d'Orient », 1913, № 11, 12, 16, 17. Նշենք, որ Պապիկյանի զեկուցագիրը 1913 թ. հրատարակվել է նաև *Կոստանդնուպոլսում*. Rapport en date du 7 juin 1325 (1909) de feu Babiguan effendi, député d'Adrinople, sur les massacres d'Arménie.— La situation des Arméniens en Turquie exposée par des documents. 1908–1902, III, [Constantinople, 1913], p. 7–26.

¹⁰ A Report on the Adana Massacre.— « Pour les peuples d'Orient », 1913, № 14, 15, 20.